

تحلیل عوامل مؤثر در طراحی سناریوهای توسعه‌ی فضایی مبتنی بر مناطق روستایی مورد مطالعه: منطقه‌ی سه آمایش سرزمین

عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری^{۱*}، هدایت درویشی^۲، بیژن رحمانی^۳، مظفر صرافی^۴

- ۱- دکتری استاد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه تربیت مدرس
- ۲- دانشجوی دکتری دانشجو، تهران، میدان بهارستان، سازمان برنامه و بودجه کشور، ساختمان شماره یک، طبقه یک، امور برنامه‌ریزی، نظارت و آمایش سرزمین
- ۳- دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشیار دانشکده علوم زمین
- ۴- دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشیار دانشگاه شهید بهشتی

دریافت: ۹۸/۱/۱۷ پذیرش: ۹۸/۴/۳۱

چکیده

توسعه‌ی روستایی فرآیند بازسازی جامعه‌ی روستایی براساس اندیشه و بینش جدید (علم‌باوری، انسان‌باوری، محیط‌باوری- مکان‌باوری، تعامل‌باوری و آینده‌باوری) به‌منظور ساماندهی یک زندگی شرافتمندانه و حق توسعه‌یافتگی است. در این چارچوب، آینده‌ی سرزمینی مناطق روستایی، نیازمند طراحی سناریوهایی به‌منظور توسعه‌ی فضایی است که در هر پیشامدی، راهگشای حل مسائل شود. در این فرآیند، شناسایی پیشران‌های کلیدی و آینده‌های بدیل هریک و تحلیل اثرگذاری و اثرپذیری متقاطع پیشران‌ها و آینده‌های بدیل بر یکدیگر در مناطق روستایی استان‌های کردستان، کرمانشاه، ایلام، لرستان و همدان از اهداف این پژوهش است. با این توصیف، پرسش راهبردی این است که متناسب با پیشران‌های کلیدی و آینده‌های بدیل هریک، چه سناریوهای توسعه‌ی فضایی در مناطق روستایی وجود دارد. برای پاسخ به این پرسش، از یک سو، روش‌شناسی مبتنی بر استفاده از روش دلفی (براساس نظرات ۲۰ خبره‌ی موضوعی و موضوعی) و نیز شیوه‌ی گردآوری کتابخانه‌ای برای شناسایی پیشران‌های کلیدی به‌کار رفته است و از سوی دیگر، برای تحلیل اثرات متقاطع پیشران‌ها و آینده‌های بدیل آن‌ها و تدوین سناریوهای توسعه‌ی فضایی در

مناطق روستایی، از نرم‌افزار سناریوویزارد استفاده شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که ۳۶ سناریو مشخص شده است که در این میان ۲۷ سناریو ضعیف، ۶ سناریو ناسازگار و ۳ سناریو با سازگاری قوی هستند. در این بین، براساس معیارهای ارزیابی سناریوها (معقولیت و باورپذیری، تمایز، سازگاری درونی، محتوای سودمند و چالش برانگیزی)، سه سناریوی «بهار زاگرس»، «به استقبال بهار» و «خزان سازگار» امکان وقوع بیشتری داشته‌اند. در این راستا، آینده‌ی توسعه‌ی روستایی منطقه‌ی سه آمایش سرزمین در سناریوهای مذکور، نتیجه‌ی به‌کارگیری نوع نگرش، رویه، چارچوب و ترکیب سیاست‌پژوهی و آینده‌نگری با تأکید بر تنوع اقتصادی و درآمدی در مناطق روستایی است.

واژگان کلیدی: فضا، سناریو، توسعه‌ی فضایی، منطقه‌ی سه آمایش سرزمین، ایران.

۱- مقدمه

فضا و بعد فضایی عناصر کلیدی تحقیقات نوین جغرافیایی به‌شمار می‌روند (صدوق و سعیدی، ۱۳۸۵). باتوجه به نقش، سهم و اهمیت سکونتگاه‌های (مناطق) روستایی در توسعه‌ی فضایی و مغفول ماندن این عرصه‌ها در اقتصاد منطقه‌ای (زنگنه‌یانگ و همکاران، ۲۰۱۴) و با الزام به مؤلفه‌های پارادایم نوین توسعه‌ی فضایی، توسعه‌ی روستایی به‌عنوان یک مقوله‌ی سرزمینی و فضا‌مبنا و نه فقط مقوله‌ی بخشی^۱ (جکاب استرکا، ۲۰۱۶)، فرآیند بازسازی جامعه‌ی روستایی را براساس اندیشه و بینش جدید (علم‌باوری، انسان‌باوری، محیط‌باوری- مکان‌باوری، تعامل‌باوری، آینده‌باوری) به‌منظور ساماندهی یک زندگی شرافتمندانه و حق توسعه‌یافتگی قلمداد می‌کند (رکن‌الدین افتخاری، ۱۳۹۲).

در این راستا و در پژوهش حاضر، فضا و مناطق روستایی به‌عنوان عینیتی جغرافیایی، دربرگیرنده‌ی استان‌های کردستان، کرمانشاه، ایلام، لرستان و همدان است. این منطقه از شمال به منطقه‌ی دو آمایش سرزمین (استان‌های آذربایجان غربی و آذربایجان شرقی)، از شرق به منطقه‌ی هفت (استان‌های زنجان، قزوین و مرکزی) از جنوب به منطقه‌ی چهار (اصفهان، چهارمحال و بختیاری و خوزستان) و از غرب به کشور عراق محدود شده است. از نظر تقسیمات سیاسی، این منطقه دارای ۱۴۴ بخش، ۳۴۰ دهستان و ۱۰۷۴۸ سکونتگاه روستایی است. این تعداد درمقایسه با کل کشور به‌ترتیب معادل ۱۳،۵ درصد بخش‌های کشور، ۱۶،۵ درصد از دهستان‌های کشور و ۱۱،۱ درصد از سکونتگاه‌های روستایی کشور را شامل می‌شود (مرکز آمار

1. Sectoral

ایران، ۱۳۹۵). در سال ۱۳۸۸، از مجموع ۵۱ شهرستان، ۲۴ شهرستان منطقه از نظر شاخص‌های برخورداری و توسعه در وضعیت نامطلوبی هستند. همچنین، از مجموع ۱۲۴ بخش در منطقه‌ی سه آمایش سرزمین، ۹۳ بخش از نظر شاخص‌های برخورداری و توسعه، محروم و نابرخوردار شناسایی شده است. در این راستا، سطح برخورداری و توسعه‌ی دهستان‌های منطقه‌ی یادشده نیز مؤید این ادعا است که از مجموع ۳۶۳ دهستان، ۲۵۶ دهستان براساس شاخص‌های مطرح‌شده نابرخوردار و توسعه‌نیافته بوده‌اند (معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس جمهور، ۱۳۸۸). بنابراین، توسعه‌نیافتگی شهرستان، بخش و دهستان‌های منطقه؛ ارتباط تنگاتنگ توسعه‌یافتگی و مباحث امنیتی و نیز ناپایداری فضایی و ناماندگاری جمعیتی در مناطق مرزی، از ویژگی‌های سکونتگاه‌های روستایی منطقه‌ی سه آمایش سرزمین است که سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فضایی مبتنی بر آینده‌نگری را ضروری کرده است.

این مناطق روستایی به‌عنوان فضا و عینیتی جغرافیایی دارای ابعاد مختلفی است که نیازمند تصمیم‌گیری به‌منظور دستیابی به توسعه‌ی فضایی است. فضای توسعه^۱ به‌عنوان منبعی کمیاب (صرافی، ۱۳۹۳: ۱۴) نیازمند سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و حکمروایی راهبردی و دوراندیشانه در وضعیت کنونی و آینده است. بنابراین، تخصیص بهینه‌ی فضای توسعه در تصمیم‌گیری سیاست‌گذاری سرزمینی اهمیت دارد. در همین چارچوب، گفتنی است که توسعه‌ی فضایی در وضعیت مطلوبی نیست و روندها نشان‌دهنده‌ی بهبود وضعیت در آینده نیستند (صرافی، ۱۳۹۳).

در این چارچوب، گستردگی سرزمینی و قلمرو مکانی- فضایی متفاوت سکونتگاه‌های روستایی ۲؛ تنوع و تکرر قابلیت‌های سرزمینی مراکز روستایی در ابعاد مختلف طبیعی- اکولوژیک، اجتماعی، اقتصادی و مکانی- فضایی؛ یکپارچگی قلمرویی، بخشی و سازمانی در توسعه‌ی فضایی (کید، ۲۰۰۷)؛ بازآرایی تناسب و همکاری بین بخش‌ها و فضای سرزمینی (دومینیک استید، اویرت میجرس، ۲۰۰۹)؛ زمینه‌گرا بودن (آلبرت، ۲۰۰۶)؛ یکپارچگی و مشارکت بازیگران درگیر و همه‌ی سطوح سازمانی در توسعه‌ی فضایی (پاولس و همکاران، ۲۰۱۰؛ ف.ام وان استرلین ۲۰۱۲)؛ چارچوب، اجرا و نظام سیاست‌گذاری؛ نگرش به توسعه‌ی مناطق روستایی؛ سیاست‌گذاری مبتنی بر سیاست‌پژوهی و نیز قوانین و مقررات توسعه‌ی

۱ در اینجا، منظور از فضای توسعه، خلق فضاهای توسعه در مناطق و سکونتگاه‌های روستایی است.

۲ برخی از شاخص‌ها و متغیرها درخصوص توسعه‌ی روستایی بیانگر گستردگی مکانی- فضایی و ابعادبخشی توسعه‌ی روستایی است. در این رابطه، می‌توانیم به پراکندگی و توزیع جمعیت ۲۰۷۳۰۶۲۵ هزار نفر، معادل ۲۶ درصد از جمعیت کشور، نرخ مشارکت اقتصادی ۴۰،۱ درصد، نرخ بیکاری ۱۱،۶ درصد، سهم اشتغال ۴۹ درصد و نرخ باسوادی ۸۴،۸ درصد اشاره کنیم.

روستایی (درویشی و همکاران، ۱۳۹۶) از عوامل کلیدی مؤثر در پیچیدگی سازمان فضایی موجود و مطلوب و نیز ترسیم سناریوهای توسعه‌ی فضایی در مناطق روستایی هستند. در این راستا، هرگونه سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و حکمروایی توسعه‌ی فضایی برپایه‌ی سناریونگاری نیازمند توجه به ابعاد و مؤلفه‌های متنوع و گوناگونی هستند که باید در به تصویر کشیدن آینده‌ی سرزمین و سازمان فضایی در مناطق روستایی در قالب سناریونگاری در نظر گرفته شوند. باتوجه به عدم قطعیت‌های فراوان^۱ در آینده‌ی سرزمینی و وجود رخدادهای^۲ گوناگون، مواجهه با این رخدادهای اثرگذار در توسعه‌ی فضایی سرزمین، بخش‌ها و سازمان‌ها، نیازمند شناسایی عوامل کلیدی و پیشران‌های^۳ اثرگذار است. بنابراین، مواجهه با چنین رخدادهای گوناگون به ترسیم سناریوهای فضایی نیاز دارد که بتواند در هر پیشامدی، راهگشای حل مسائل شود. متناسب با سناریوهای توسعه‌ی فضایی، طراحی و اجرای سیاست‌های (راهبردها) منبعث از سناریوهای توسعه‌ی فضایی، نیازمند تغییرات درونی و بیرونی در روابط بین دولت - مؤسسات دولتی، بخش خصوصی و جوامع مدنی است (سازمان همکاری‌های اقتصادی و توسعه، ۲۰۱۵). در پارادایم نوین توسعه‌ی فضایی، ضمن تأکید بر ایجاد و تغییرات در روابط مذکور، بر مؤلفه‌هایی نظیر سرمایه‌گذاری، توجه به بخش‌های گوناگون اقتصاد روستایی، هم‌افزایی و درگیری سطوح مختلف فضایی، رقابت‌پذیری نواحی و بهره‌برداری از منابع مغفول‌مانده، تأکید شده است (همان، ۲۰۱۴).

در این بین، یکی از ابزارهای مناسب معماری آینده در شرایط عدم قطعیت، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی سناریومبنا است. (زالی و زمانی‌پور، ۱۳۹۳: ۳). این نوع سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی، روشی مبتنی بر پارادایم‌های آینده‌پژوهی است که در پاسخ به چالش‌هایی نظیر بی‌ثباتی محیط آینده، وجود فراروندها و آینده‌های مملو از عدم قطعیت‌های عمیق، رواج یافته (ولکری و ربیرو، ۲۰۰۹) و هدفش کشف و ترسیم آینده‌های احتمالی، آشکار کردن روندهای غالب (گودت و همکاران، ۲۰۰۸) و گسترش تفکر درمورد آینده و عریض‌تر کردن طیف آلترناتیوهای است که در رویارویی با پیشامدهای گوناگون در آینده به کار رود (پورتر، ۱۹۸۵).

بنابراین، باتوجه به روندها و رخدادهای پیش‌روی توسعه‌ی فضایی و نیز الزام سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی سناریومحور مبتنی بر شناسایی پیشران‌ها باتوجه به اصل عدم قطعیت بالا و کنترل‌پذیری پایین (کارپنتر و همکاران، ۲۰۰۳)، پیشران‌های استراتژیک از بین

1. Uncertainty
2. Event
3. Driving Forces

پیشران‌ها مشخص و متناسب با پیشران‌های استراتژیک سناریوهای توسعه‌ی فضایی در مناطق روستایی کشف و ترسیم شده است.

در این راستا، باتوجه به تأکیدهای اسناد بالادستی، بنیان‌های نظری و اندیشه‌ای پژوهش و وضعیت‌سنجی منطقه‌ای، در پژوهش حاضر، به دنبال یافتن پاسخ پرسش‌های زیر هستیم:

۱. پیشران‌های کلیدی و آینده‌های بدیل توسعه‌ی فضایی در مناطق روستایی کدام است؟
۲. متناسب با پیشران‌های کلیدی، چه سناریوهای توسعه‌ی فضایی در مناطق روستایی وجود دارد؟

۱-۱- بنیان‌های نظری - اندیشه‌ای پژوهش

خلق فضایی توسعه و تدوین سناریوهای توسعه‌ی فضایی در مناطق روستایی معلول عوامل کلیدی^۱، روندها^۲ و رخدادهای گوناگون و متنوعی است که به تصویر کشیدن توسعه‌ی فضایی و تدوین چشم‌انداز فضایی آینده‌ی سرزمینی را با مسئله‌ی جدید مواجه خواهد کرد. در این راستا، باتوجه به موارد مذکور و نیز چندوجهی، چندبعدی و چندسطحی بودن فضای توسعه، ترسیم سناریوهای توسعه‌ی فضایی در مناطق روستایی نیازمند سناریونگاری است.

واکاوی و احصاء گزاره‌های راهبردی مستخرج از رهیافت‌ها و نظریات نوین سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی توسعه‌ی فضایی^۳ بر مؤلفه‌ها و عواملی نظیر درون‌زایی توسعه؛ مشارکت و همکاری حداکثری تمامی بازیگران توسعه‌ای؛ رویه‌ی پایین به بالا؛ رویکرد آمایشی- فضایی نهادگرا؛ توجه به زمینه و واقعیت‌های جغرافیایی و فضایی؛ نهادسازی توسعه‌ای؛ توانمندسازی و ظرفیت‌سازی کنشگران و فضای توسعه با حکمروایی تأکید دارد (درویشی و همکاران، ۱۳۹۶) در این راستا، با الزام به مبانی نظری و اندیشه‌ای، ترسیم و طراحی سناریوهای توسعه‌ی فضایی باید ضمن توجه به اصول مطرح‌شده، با یکپارچگی قلمرویی، بخشی و سازمانی (نهادی) (کید، ۲۰۰۷) و یکپارچگی چشم‌انداز (لوئیس آلبرت، ۲۰۰۶) در پهنه‌های فضایی همراه شود تا زمینه‌ی عینی و عملیاتی راهبردها و مداخلات فضایی منبعث از سناریوها را به‌همراه داشته باشد.

باتوجه به به‌کارگیری سناریونگاری در ترسیم و طراحی سناریوهای توسعه‌ی فضایی، هدف اصلی سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی برپایه‌ی سناریو، خلق و ایجاد تفکر درمورد احتمالات پیچیده و آینده‌های نامشخص (پترسون و همکاران، ۲۰۰۳)، اتخاذ تصمیم‌های استراتژیک و

1. key Factor

2. Trends

۳. گزاره‌های راهبردی مطرح‌شده مستخرج از رویکردها، رهیافت‌ها و نظریات جدید توسعه‌ی فضایی، نظیر توسعه‌ی پایدار، حکمروایی شایسته‌ی منطقه‌ای، نهادگرایی، توسعه‌ی درونزا، رقابت‌پذیری منطقه‌ای، شبکه منطقه‌ای و ... است.

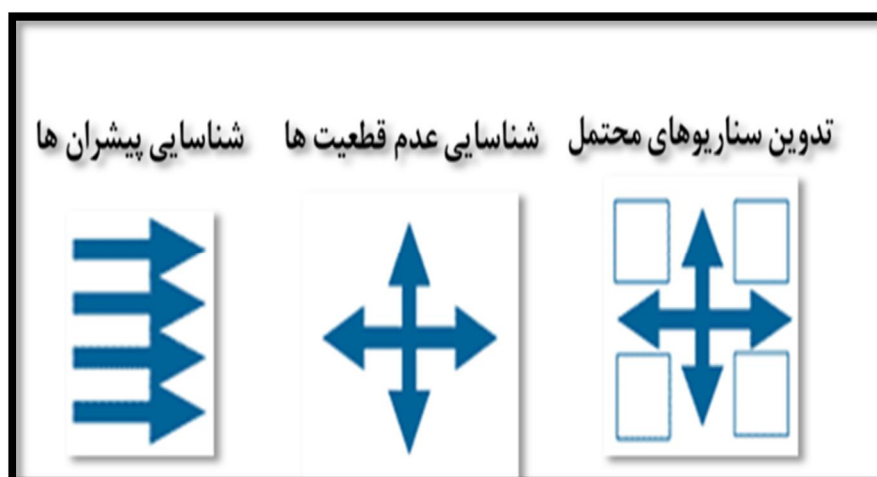
پابرجا برای آینده‌های ممکن (شوارتز، ۱۳۹۱: ۱۲)، خلق تصاویر کلی از محتویات احتمالی آینده (لینگرن و باندهود، ۱۳۹۰: ۳۵) و ترسیم چشم‌انداز برای آینده است تا از این طریق، تعداد شگفتی‌های اجتناب‌ناپذیر را کاهش دهد (شوارتز، ۱۳۹۱: ۲۱).

در این راستا، باتوجه به مبانی نظری و به‌کارگیری سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی سناریونگاری، مراحل زیر به‌منظور ترسیم و طراحی سناریوهای توسعه‌ی فضایی در مناطق روستایی به‌کار رفته است:

▪ تعیین پیشران‌هایی^۱ که بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند و از ترکیب آن‌ها در حالات مختلف سناریو تشکیل می‌شود؛

▪ تعیین عدم قطعیت‌های کلیدی (بحرانی)^۲؛

▪ آینده‌های بدیل (گزینه‌های محتمل هر پیشران؛ به عبارتی حالات مختلفی که در آینده ممکن است برای هر پیشران در فضای عدم قطعیت به وقوع بپیوندد)؛

شکل ۱: فرآیند شناسایی پیشران‌ها و عدم قطعیت‌های توسعه‌ی فضایی در مناطق روستایی

روایت‌نویسی و سناریوپردازی.

۱. در متون نظری، معادل driver برای این مفهوم به‌کار می‌رود (به‌معنی عواملی که با عدم قطعیت مواجه هستند و در صورت وقوع، از شدت بالای اثرگذاری برخوردارند)؛ اما در نرم‌افزار سناریوویزارد، از اصطلاح descriptor یا توصیفگر برای این مفهوم استفاده شده است.

2. Critical Uncertainties

در این چارچوب، امکان واکاوی مطالعات و پژوهش‌های انجام‌شده با موضوع «توسعه‌ی فضایی» و «سناریونگاری» در ابعاد محتوایی (نظری-اندیشه‌ای) و رویه‌ای (روش و ابزار تحلیلی) وجود دارد. در این راستا، نتایج واکاوی‌ها نشان می‌دهد که در بعد محتوایی-نظری، رویکرد و رهیافت نهادی (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۹۴)، برنامه‌ریزی فضایی راهبردی (خلیفه، ۱۳۹۵) و عقلانیت در برنامه‌ریزی راهبردی فضایی (داداشپور و همکاران، ۱۳۹۶) و در بعد رویه‌ای، بهره-گیری از ابزارهای میک‌مک، سناریوویزارد و مورفول به کار رفته است. در همین چارچوب، در نه پژوهش از نرم‌افزار میک‌مک و سناریوویزارد (امیدی شاه‌آبادی، ۱۳۹۵؛ درویشی و همکاران، ۱۳۹۷ و ۱۳۹۶؛ میرنجف و همکاران، ۱۳۹۷ و ۱۳۹۶؛ پریزادی و همکاران، ۱۳۹۶؛ زالی و همکاران، ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶؛ بزاززاده و همکاران، ۱۳۹۳) و در یک پژوهش از نرم‌افزار میک‌مک و مورفول (رهنما و همکاران، ۱۳۹۷) استفاده شده است. همچنین، به‌منظور واکاوی پیشران‌های اولیه در تدوین سناریوهای مختلف، از روش‌هایی نظیر پویش محیطی، تحلیل روند و رخداده‌ها، مطالعات اسنادی و مصاحبه با خبرگان موضوعی و موضعی استفاده شده است. پژوهش حاضر باتوجه به شکاف مفهومی-نظری و روش‌شناسی مبتنی بر سناریونگاری^۱ در مناطق روستایی ایران و به‌ویژه منطقه‌ی سه آمایش سرزمین (کردستان، کرمانشاه، ایلام، لرستان و همدان) انجام شده است. با این توصیف، نظریه‌های تبیین‌کننده‌ی چارچوب مفهومی در این پژوهش دربرگیرنده‌ی نظریات، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فضایی راهبردی نهادگرا، حکمروایی منطقه‌ای (فضایی) مبتنی بر رهیافت توسعه‌ی پایدار و سناریونگاری فضایی است.

۱-۲- روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر با توجه کردن به سیاست اجرایی، از لحاظ هدف‌گذاری، کاربردی و از نظر ماهیت، تحلیلی از نوع تغییر^۲ از وضعیت موجود به‌منظور ترسیم وضعیت مطلوب است.^۳ شیوه‌ی گردآوری داده‌ها مبتنی بر بهره‌گیری از فنون گردآوری داده‌ها، نظیر پرسشنامه یا ماتریس اثرات متقابل^۴، فنون تقلیل و فروکاستن داده‌ها^۵ (عامل‌ها) مبتنی بر روش دلفی و فنون تحلیل داده‌ها^۶ مبتنی بر تحلیل اثرات متقابل

۱. به‌عقیده‌ی نویسندگان پژوهش حاضر، با اینکه پژوهش‌های زیادی با مفاهیم مذکور و روش سناریونگاری در موضوعات یادشده انجام شده است، در زمینه‌ی توسعه‌ی فضایی در مناطق روستایی و همچنین در منطقه‌ی مورد مطالعه، ضعف و خلأ پژوهشی احساس شده است. البته، نباید تلاش‌های انجام‌شده در مطالعات برنامه‌ی آمایش استان‌ها را نادیده بگیریم. با این حال، متأسفانه باوجود تعدد و تنوع روستاها و وابسته بودن منطقه به توسعه‌ی روستایی و بخش کشاورزی، نقش و سهم این فرابخش به‌عنوان منابع بالقوه و بالفعل استانی و منطقه‌ای، در برخی از مطالعات برنامه‌ی آمایش استان‌ها کم‌رنگ دیده شده است.

2. Change

۳. برای مطالعه‌ی بیشتر درمورد اهداف پژوهش، ن.ک: طراحی پژوهش‌های اجتماعی از نورمن بلیکی با ترجمه‌ی چاوشیان و روش تحقیق آمیخته از فراستخواه و مقصود.

4. Cross Impact Matrix

5. Data Reduction Techniques

6. Data Analysis Techniques

است. باتوجه به الزامات به‌کارگیری روش خبره‌محور از بین جامعه‌ی آماری موجود، ۲۰ نفر^۱ از کارشناسان و مدیران سطوح کلان (ملی) و منطقه‌ای (استان) را با روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب کردیم.^۲ داده‌ها را با بهره‌گیری از تکنیک اثرات متقابل و نیز نرم‌افزار سناریوویزارد^۳ تحلیل کردیم؛ به این صورت که بعد از شناسایی و مشخص کردن پیشران‌های استراتژیک^۴ و آینده‌های بدیل^۵، هریک از آن‌ها (پیش‌فرض‌ها) را به‌منظور سنجش قضاوت‌ها و اثر وضعیت‌های مختلف (آینده‌های بدیل) بر یکدیگر، در طیفی از اثرگذاری مثبت، بی‌تأثیری و اثرگذاری منفی، مشخص کردیم و براساس آن، تحلیل را انجام دادیم. در همین چارچوب، براساس سه ویژگی فزاینده، بی‌تأثیر و کاهنده (موسوی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۲۰)، اثرات آینده‌های بدیل را در دامنه‌ای از اعداد بین ۳- تا ۳+ مشخص کردیم.

جدول ۱: مقیاس بیان قضاوت‌ها (موسوی و همکاران، ۱۳۹۶)

امتیاز	مؤلفه
۳-	تأثیر کاهنده‌ی قوی
۲-	تأثیر کاهنده‌ی متوسط
۱-	تأثیر کاهنده‌ی ضعیف
۰	بی‌تأثیر
۱+	تأثیر فزاینده‌ی ضعیف
۲+	تأثیر فزاینده‌ی متوسط
۳+	تأثیر فزاینده‌ی قوی

در همین چارچوب، به‌منظور تدوین سناریوهای توسعه‌ی فضایی منطقه‌ی سه آمایش سرزمین، مراحل زیر را در نظر گرفتیم:

در گام نخست، ضمن شناسایی پیشران‌های اولیه، پیشران‌های کلیدی و آینده‌های بدیل، هریک را ازمنظر میزان عدم قطعیت و اثرگذاری در فرآیند سناریونگاری مشخص کردیم؛ به این معنی که پیشرانی برای ورود در فرآیند سناریونگاری انتخاب شده است که از اهمیت و عدم قطعیت بالایی برخوردار است و در صورت وقوع نیز بیشترین اثرگذاری را بر سایر پیشران‌ها دارد.^۶

۱. برای مطالعه‌ی بیشتر درمورد پیشنهادهای حداقل حجم نمونه در طرح‌های پژوهشی، ر.ک: Hachicha & Elmsalmi, 2013; Faisal

et-al, 2010; Lee & et-al, 2010; Pandey & Garg, 2009; Ramesh & et-al, 2008; Charan & et-al, 2008

۲. تجربه‌ی مشارکت در برنامه‌ریزی و سیاستگذاری توسعه‌ی فضایی ملاک و معیار، انتخاب خبرگان بوده است.

3. Scenario wizard

4. Driving Forces Strategic

5. Alternative future

۶. این مرحله در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل عوامل اثرگذار بر ناکارآمدی نظام سیاستگذاری آمایشی در مناطق روستایی ایران»،

به قلم نویسندگان تدوین و در فصلنامه‌ی پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه فردوسی مشهد چاپ شده است.

در گام دوم، با استفاده از نرم افزار سناریوویزارد^۱ و روش تحلیل متوازن اثرات متقابل^۲ آینده های بدیل مربوط به پیشران های کلیدی و اثرگذاری این آینده ها بر یکدیگر را تحلیل و ارزیابی و سناریوهای محتمل را استخراج کردیم. در گام سوم، باتوجه به مشخصه های سناریوها نام هر سناریو را مشخص و براساس شرایط موجود هر سناریو روایت پردازی (داستان سرایی) کردیم (شکل ۲).

شکل ۲: فرآیند طراحی سناریوهای توسعه ای فضایی مناطق روستایی در منطقه ای سه آمایش سرزمین

۲- وضعیت منطقه ای

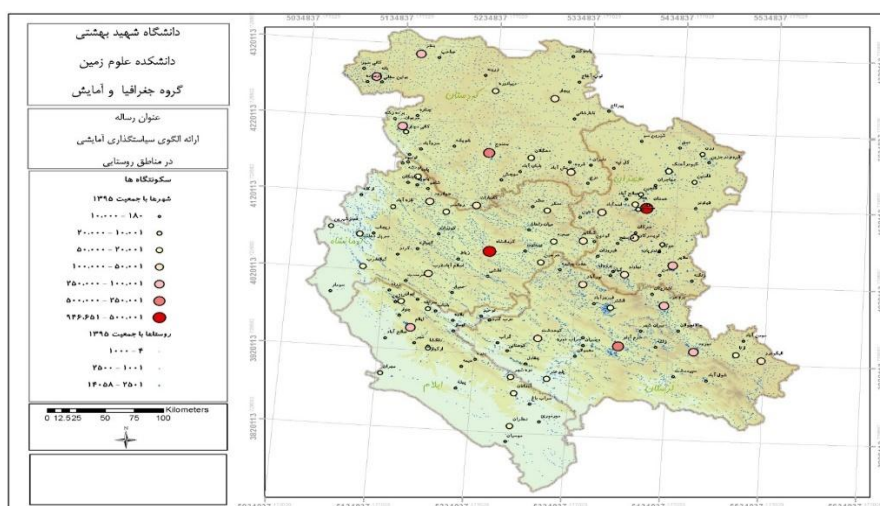
طبق اسناد^۳، منطقه ای سه آمایش سرزمین شامل استان های کردستان، کرمانشاه، ایلام، لرستان و همدان است و از لحاظ موقعیت ریاضی، بین 32 درجه تا 36 درجه و 30 دقیقه عرض شمالی و 45 درجه و 30 دقیقه تا 50 درجه و 30 دقیقه طول شرقی قرار دارد. استقرار فضایی جمعیت روستایی در منطقه ای سه آمایش سرزمین نشان می دهد که از کل نقاط روستایی منطقه، 47,2 درصد از جمعیت روستایی منطقه ای در موقعیت طبیعی دشت استقرار یافته است. همچنین، 48,5 درصد در نواحی کوهستانی (دره ای و تپه ای)، 3,5 درصد در نواحی جنگلی واقع در کوهستان و 0,6 درصد در

1. Scenario Wizard

2. Cross-Impact Balance Analysis (CIBA)

۳. منظور از اسناد، جهت گیری ملی آمایش سرزمین است که در سال ۱۳۹۴ در شورای عالی آمایش سرزمین تأیید و تصویب شده است.

موقعیت طبیعی جنگلی واقع در دشت قرار گرفته است. از مجموع ۷۶۲۴۷۹۹ نفر جمعیت منطقه‌ی سه آمایش سرزمین در سال ۱۳۹۵، ۵۲۳۰۲۳۲ نفر در مناطق شهری و ۲۳۹۴۵۶۷ نفر در مناطق روستایی ساکن بودند. بنابراین، جمعیت روستایی محدوده‌ی مورد مطالعه، ۳۱،۴ درصد و جمعیت شهری ۶۸،۶ درصد است. از نظر اقتصادی، خانوارهای روستایی دو دهک پایین جامعه‌ی روستایی در منطقه‌ی سه آمایش سرزمین ۳۰۳۷۹۱ عدد هستند که این تعداد معادل ۴۳،۴ درصد تعداد خانوارهای روستایی منطقه است. این میزان با اندکی کاهش از میانگین کشوری پایین‌تر است (مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن، ۱۳۹۵).

شکل ۳: موقعیت منطقه و پراکنش فضایی سکونتگاه‌های شهری و روستایی منطقه‌ی سه آمایش سرزمین

۳- نتایج و یافته‌های تحقیق

۳-۱- شناسایی و احصاء پیشران‌های اصلی برای توسعه‌ی فضایی منطقه مبتنی بر

مناطق روستایی

تحلیل داده‌ها و خروجی‌های حاصل از تحلیل اثرات متقاطع به استخراج ۲۰ متغیر (پیشران) در توسعه‌ی فضایی مناطق روستایی منجر شده است که از این تعداد، ۶ متغیر/پیشران در خوشه‌ی متغیرهای اصلی و بحرانی^۱ (استراتژیک)، ۳ متغیر در خوشه‌ی متغیرهای وابسته یا منفعل^۲، ۶

- 1.. Critical Driving Forces
- 2.. Passive Driving Forces

متغیر در خوشه‌ی متغیرهای مستقل^۱ و ۲ متغیر در خوشه‌ی متغیرهای میانی یا خنثی^۲ قرار گرفته‌اند. در همین چارچوب، به‌منظور تدوین و طراحی سناریوهای توسعه‌ی فضایی مناطق روستایی، از بین خوشه‌بندی‌های مذکور، ۶ متغیر (پیشران) اصلی و استراتژیک اثرگذار با آینده‌های بدیل هریک از آن‌ها (۱۹ آینده‌ی بدیل) مشخص شد^۳ (جدول ۲).

جدول ۲: پیشران‌ها و آینده‌های بدیل برای توسعه‌ی فضایی منطقه مبتنی بر مناطق روست

متغیر کلیدی (پیشران) اثرگذار	حالات محتمل متغیر (آینده‌های بدیل)
چارچوب سیاستگذاری و اجرای برنامه‌ها	مدیریت متمرکز و اجرای پراکنده
	مدیریت نامتمرکز، چند پاره و اجرای پراکنده
	مدیریت نامتمرکز، چند سطحی و اجرای بخشی-منطقه‌ای
نگرش به توسعه مناطق روستایی	نگرش بخشی
	نگرش فیزیکی و کالبدی
	نگرش آمایشی- فضایی
	نگرش آمایشی- فضایی نهادگرا
قوانین و مقررات توسعه روستایی	تعدد و تنوع قوانین و مقررات توسعه روستایی
	تباين و تناقض قوانین و مقررات توسعه روستایی
	همپوشانی قوانین و مقررات توسعه روستایی
	یکپارچگی موضوعی و منطقه‌ای قوانین توسعه روستایی
درآمدهای نفتی و توسعه روستایی	وابستگی توسعه روستایی به درآمدی‌های نفتی
	وابستگی به درآمدهای نفتی و حرکت به سمت تنوع اقتصادی
	خوداتکایی و تنوع اقتصادی فعالیت در توسعه روستایی
نظام سیاستگذاری، برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری در توسعه روستایی	سیاستگذاری مرکز محور و برنامه‌ریزی مرکز محور
	سیاستگذاری مرکز محور و برنامه‌ریزی منطقه محور
	سیاستگذاری منطقه محور و برنامه‌ریزی منطقه محور
منطبق نبودن سیاستگذاری مبتنی بر سیاست پژوهی	سیاست پژوهشی و آینده‌نگری هم افزا
	سیاست پژوهشی و آینده‌نگری واگرا

۳-۲- ترسیم ماتریس اثرات متقابل و تدوین سناریوهای توسعه‌ی فضایی در مناطق روستایی منطقه‌ی سه آمایش سرزمین براساس پیشران‌های استراتژیک

1. Active Driving Forces
2. Neutral Driving Forces

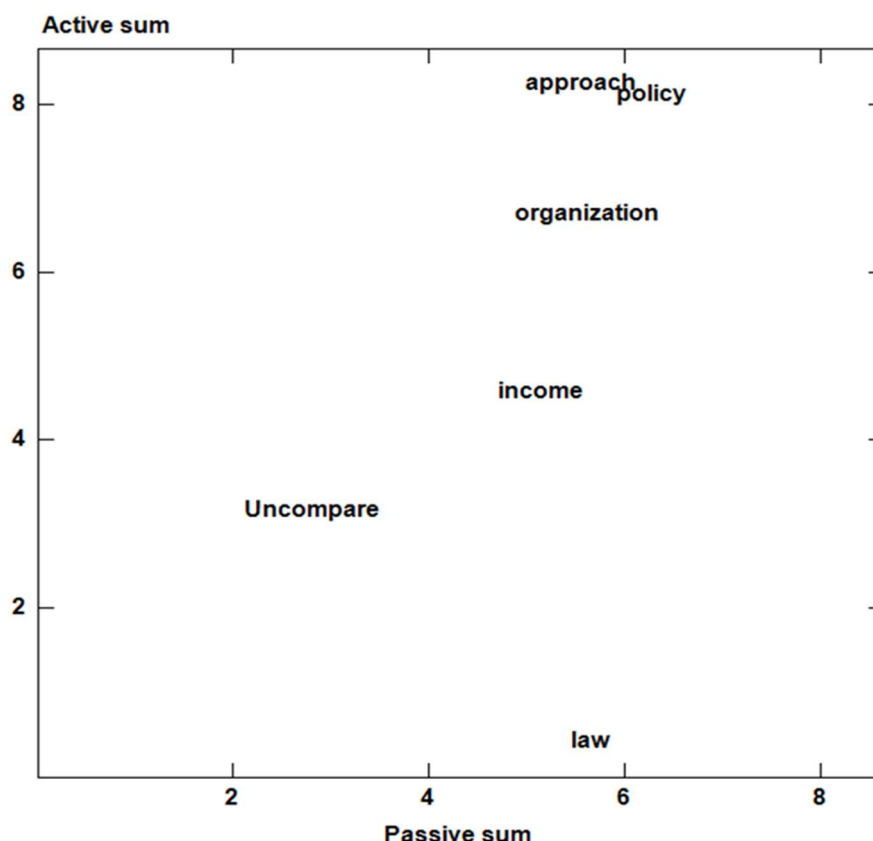
۳. یافته‌های به‌کاررفته در این بخش براساس مقاله‌ای با عنوان «تحلیل عوامل اثرگذار بر ناکارآمدی نظام سیاستگذاری آمایشی در مناطق روستایی ایران» با قلم نویسندگان پژوهش است که در فصلنامه‌ی پژوهش و مطالعات برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه فردوسی مشهد چاپ شده است.

در این راستا، اعداد درون ماتریس نشان‌دهنده تأثیرات سطر بر ستون است که بین ۳- و ۳+ متغیر است. عدد ۳- نشان‌دهنده تأثیر کاهنده‌ی شدید، عدد ۳+ نشان‌دهنده تأثیر فزاینده‌ی شدید و عدد ۰ نشان‌دهنده بی‌تأثیری است.

جدول ۳: ماتریس اثرات متقابل پیشران‌ها و آینده‌های بدیل توسعه‌ی فضایی منطقه‌ای مبتنی بر مناطق روستایی

[illegible]

تحلیل‌های انجام‌شده نشان می‌دهند که پیشران‌های «نگرش و رویکرد سیاست‌گذاری به توسعه‌ی مناطق روستایی»، «چارچوب سیاست‌گذاری و اجرای برنامه‌ها» و «نظام سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری در توسعه‌ی روستایی» بیشترین تأثیر را از طریق آینده‌های بدیل خود (حالت محتمل) بر سایر پیشران‌ها در تعیین آینده‌های متفاوت خواهند داشت و دو پیشران «قوانین و مقررات توسعه‌ی روستایی» و «منطبق نبودن سیاست‌گذاری مبتنی بر سیاست‌پژوهی» براساس ارتباط آینده‌های بدیل بیشترین تأثیر را از سایر آینده‌های بدیل گرفته‌اند. همچنین، پیشران «درآمدهای نفتی و توسعه‌ی روستایی» و آینده‌های بدیل آن جزو پیشران‌های بینابین بوده است. نمودار ارائه‌شده در چارچوب تأثیرپذیری و تأثیرگذاری نشان‌دهنده‌ی میزان ارتباط این پیشران‌ها از طریق آینده‌های بدیل بر یکدیگر است.

شکل ۴: ارزیابی میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری پیشران‌های کلیدی

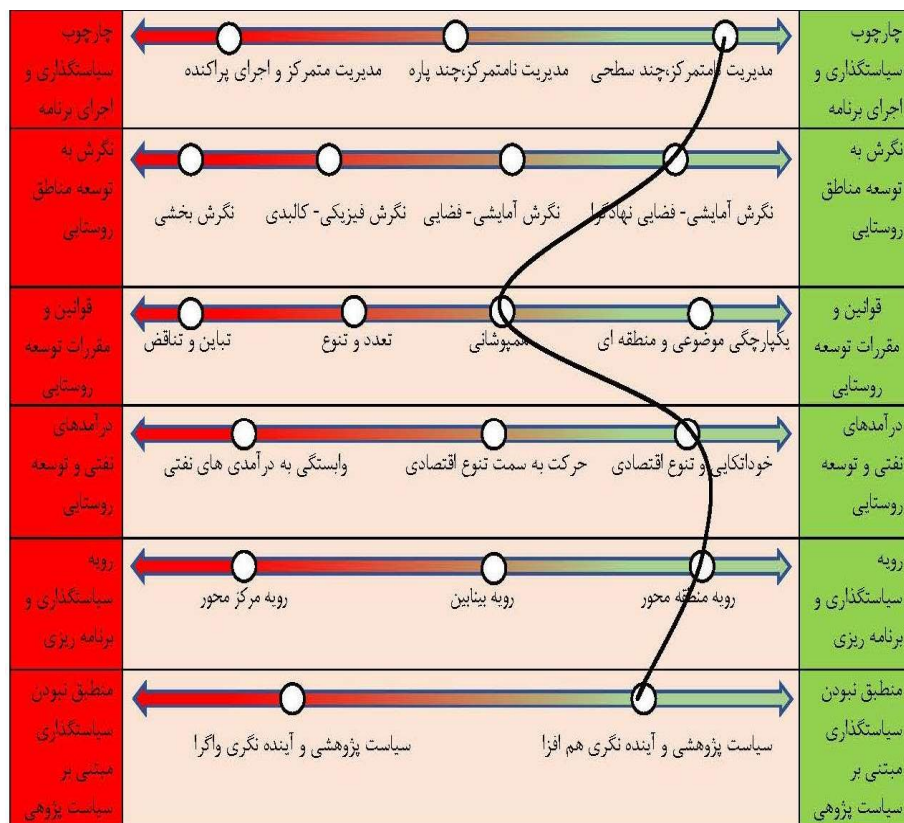

براساس نتایج تحلیل متوازن اثرات متقابل پیشران‌ها و آینده‌های بدیل بر سایر پیشران‌ها در نرم‌افزار سناریوویزارد، ۳۶ سناریو حاصل شده است که در این میان، ۲۷ سناریو ضعیف، ۶ سناریو ناسازگار و ۳ سناریو با سازگاری قوی مشخص شده است. در این بین، براساس معیارهای ارزیابی سناریوها (معقولیت و باورپذیری، تمایز، سازگاری درونی، محتوای سودمند، چالش‌برانگیزی)، سه سناریو با سازگاری قوی امکان وقوع بیشتری داشته است.

در همین چارچوب و در قالب سناریوهای منتج از نرم‌افزار سناریوویزارد، کوشیدیم سناریوهای اصلی توسعه‌ی فضایی در مناطق روستایی را مشخص کنیم که از ترکیب طیفی از آینده‌های بدیل مربوط به ۶ پیشران استراتژیک استخراج شده است.

سناریوی اول: بهار زاگرس

محقق شدن سناریوی «بهار زاگرس» به‌عنوان سناریوی مطلوب سازمان فضایی منطقه‌ی سه آمایش سرزمین، نتیجه‌ی مدیریت نامتمرکز و چندسطحی، نگرش آمایشی- فضایی نهادگرا، رفع همپوشانی قوانین و مقررات توسعه‌ی روستایی، خوداتکایی و تنوع اقتصادی، رویه‌ی سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی منطقه‌محور و پایین به بالا و نیز سیاست‌پژوهشی و آینده‌نگری هم‌افزا است. در این راستا، در صورت اتخاذ نگرش و رویکرد آمایشی- فضایی نهادگرا و الزام به به‌کارگیری رویه‌ی پایین به بالا و منطقه‌محور در سیاست‌گذاری توسعه‌ی فضایی، توسعه‌ی فضایی و یکپارچگی قلمرویی، بخشی و سازمانی محقق خواهد شد. همچنین، رویه و رویکرد آمایشی به‌منظور توسعه‌ی فضایی نیازمند مدیریت نامتمرکز و چندسطحی است تا هر منطقه به فراخور نقش و سهم در توسعه‌ی فضایی منطقه، مسئولیت و پاسخگویی داشته باشد. به همین منظور، مسئولیت و پاسخگویی منطقه‌ای و مدیریت منطقه‌ای نیازمند رفع همپوشانی، تباینات و خلاء قوانین و مقررات است که باید در سیاست‌گذاری منطقه‌ای و آینده‌ی منطقه به آن توجه شود. باتوجه به اهمیت نقش برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری در توسعه‌ی فضایی منطقه از یک سو و طراحی و ترسیم چشم‌اندازها و سناریوهای توسعه‌ی فضایی منطقه از سوی دیگر، اتخاذ تصمیمات اثرگذار در سازمان مطلوب فضایی باید بر سیاست پژوهش و آینده‌نگری هم‌افزا مبتنی باشد.

شکل ۵: عوامل و پیشران‌های اثرگذار در سناریوی توسعه‌ی فضایی منطقه‌ی سه آمایش سرزمین (سناریوی اول)

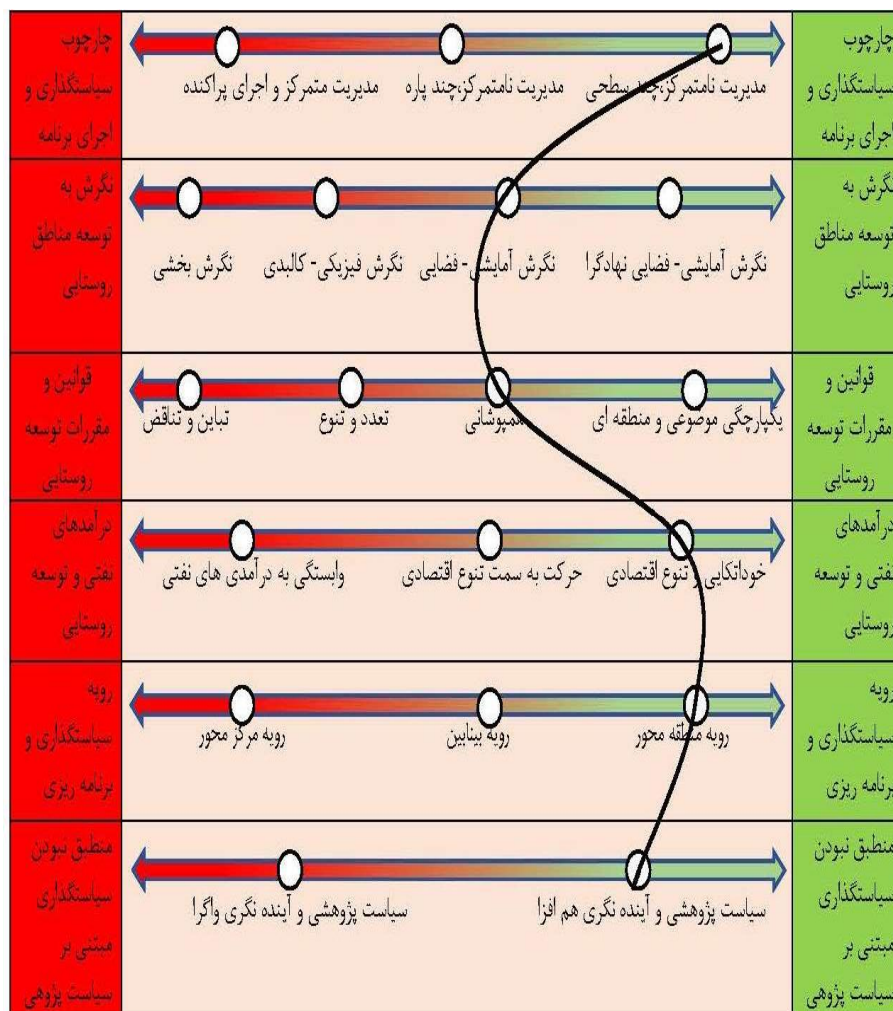
سناریوی دوم: به استقبال بهار

سناریوی «به استقبال بهار» به‌عنوان سناریوی بینابین سازمان فضایی مطلوب منطقه قلمداد شده است. این سناریو نتیجه‌ی مدیریت نامتمرکز و اجرای چندسطحی، نگرش آمایشی - فضایی کلاسیک، همپوشانی قوانین، خوداتکایی و تنوع اقتصادی، رویه‌ی منطقه‌محور و سیاست‌پژوهی و نیز آینده‌نگری واگرا است.

در این سناریو، نگرش به توسعه‌ی مناطق روستایی، نگرش آمایشی - فضایی کلاسیک است که با اصول و مؤلفه‌های رویکرد آمایشی فضایی نهادگرا متفاوت است. در چارچوب نگرش مذکور، الگوی مدیریت فضا در منطقه بر مدیریت چندسطحی و چندمرکزی مبتنی است که به‌منزله‌ی مشارکت و همکاری سطوح مختلف فضایی است. الزام به به‌کارگیری نگرش فضایی -

آمایشی کلاسیک ایجاب می‌کند که ترکیبی از رویه‌ی پایین به بالا (منطقه‌محوری) و بالا به پایین (مرکزمحوری) در سیاست‌گذاری توسعه‌ی فضایی به کار رود تا زمینه‌ی عینی مشارکت مناطق در هر نوع مداخله‌ی فضایی، بخشی و سازمانی فراهم شود. همچنین، رویکرد، رویه و مدیریت فضایی چندسطحی به‌منظور سیاست‌گذاری متناسب در آینده‌ی سرزمین و با مشارکت حداکثری نیازمند سیاست‌پژوهی و آینده‌نگری مبتنی بر سناریونگاری است.

شکل ۶: عوامل و پیشران‌های اثرگذار در سناریوی توسعه‌ی فضایی منطقه‌ی سه آمایش سرزمین (سناریوی دوم)

سناریوی سوم: خزان زاگرس^۱

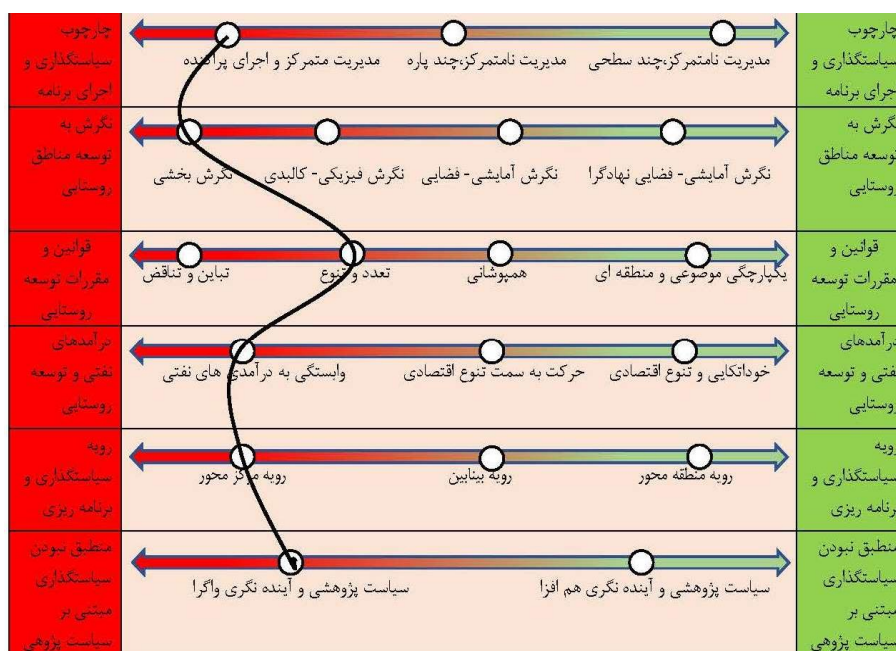
سناریوی «خزان زاگرس» به عنوان سناریوی نامطلوب سازمان فضایی منطقه قلمداد شده است. این سناریو نتیجه‌ی مدیریت متمرکز و اجرای پراکنده، نگرش بخشی، تعدد و پراکندگی قوانین موضوعی و ناهم‌راستا، وابستگی کامل به درآمدهای نفتی، رویه‌ی بالا به پایین متمرکز و مرکز‌محور در سطوح مختلف و نیز سیاست‌پژوهی و آینده‌نگری واگرا است.

سازمان فضایی منطقه در صورت ادامه‌ی وضعیت موجود، شاهد پیامدهای نامطلوبی در ابعاد مختلف خواهد بود که برخی از این پیامدها، نظیر مهاجرفرستی جمعیتی، مهاجرفرستی اکولوژیک، زوال محیط‌زیستی، تخلیه‌ی سکونتگاه‌ها و ...، در حال حاضر رخ داده است و در صورت تداوم این‌گونه روندها و رخ دادن چنین سناریویی، علاوه بر تشدید پیامدهای مذکور، پیامدهای نامطلوب‌تری رخ خواهند داد. در این سناریو، سازمان فضایی منطقه در وضعیت موجود و مطلوب نتیجه‌ی رویکرد و نگرش بخشی و رویه‌ی مرکز‌محور (بالا به پایین) است که این رویکرد و رویه‌ی برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری در نتیجه‌ی وابستگی به درآمدهای نفتی و اجتناب از خوداتکایی و تنوع اقتصادی است. در همین چارچوب و باتوجه به اثرگذاری نگرش و رویکرد بخشی بر سازمان فضایی منطقه‌ی مورد مطالعه، مدیریت فضایی به صورت مدیریت سنتی فضا و متمرکز خواهد بود که این‌گونه مدیریت با اصول حکمروایی شایسته‌ی منطقه‌ای و اصل درون‌زایی منطقه‌ای در تعارض و تقابل خواهد بود. باتوجه به مسلط بودن نگرش بخشی، تعدد قوانین موضوعی و متناقض در پهنه‌ی فضا، بخش‌ها و سازمان‌ها، نوعی گسیختگی فضایی و سازمانی را در منطقه به همراه خواهد داشت که این گسیختگی فضایی مادامی که با اجرای پراکنده‌ی دستگاه‌های بخشی در سطح منطقه همراه شود، پیامدهای نامطلوبی را به همراه خواهد داشت.

۱. نویسندگان مقاله می‌دانند که گستره‌ی جغرافیایی زاگرس علاوه بر استان‌های منطقه‌ی سه آمایش سرزمین (لرستان، ایلام، همدان، کرمانشاه و کردستان) استان‌های دیگر را دربرمی‌گیرد؛ ولی باتوجه به همگنی طبیعی، هم‌ترازی توسعه‌ای و قرارگیری استان‌های منطقه در جغرافیای زاگرس، این نامگذاری صورت گرفته است.

شکل ۷: عوامل و پیشران‌های اثرگذار در سناریوی توسعه‌ی فضایی منطقه‌ی سه آمایش سرزمین (سناریوی سوم)

۴- نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش حاضر نشان داده است که پیشران‌های «چارچوب سیاست‌گذاری و اجرای برنامه-ها»، «نگرش به توسعه‌ی مناطق روستایی»، «قوانین و مقررات توسعه‌ی روستایی»، «درآمدهای نفتی و توسعه‌ی روستایی»، «منطبق نبودن سیاست‌گذاری مبتنی بر سیاست‌پژوهی» و «نظام تصمیم‌گیری (سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و حکمروایی) در توسعه‌ی روستایی» به‌عنوان پیشران‌های اصلی (استراتژیک) در فرآیند طراحی و تدوین سناریوهای توسعه‌ی فضایی مشخص شده‌اند. پیشران‌های مذکور دارای ۱۹ حالت محتمل (آینده‌های بدیل) بوده‌اند.

براساس نتایج تحلیل متوازن اثرات متقابل پیشران‌ها و آینده‌های بدیل بر سایر پیشران‌ها در نرم‌افزار سناریوویزارد، ۳۶ سناریو حاصل شده است که در این میان، ۲۷ سناریو ضعیف، ۶ سناریو ناسازگار و ۳ سناریو با سازگاری قوی مشخص شده است. در این بین، براساس معیارهای ارزیابی سناریوها (معقولیت و باورپذیری، تمایز، سازگاری درونی، محتوای سودمند، چالش برانگیزی)، ۳ سناریو با سازگاری قوی امکان وقوع بیشتری داشته است. در همین چارچوب و در قالب سناریوهای منتج از نرم‌افزار سناریوویزارد، سناریوهای توسعه‌ی فضایی در

مناطق روستایی، شامل «بهار زاگراس»، «به استقبال بهار» و «خزان زاگراس» مشخص شد که از ترکیب طیفی از آینده‌های بدیل مربوط به ۶ پیشران استراتژیک استخراج شده‌اند. مقایسه‌ی یافته‌های محتوایی این پژوهش با یافته‌های پژوهش‌های انجام‌شده بیانگر این واقعیت است که ازمنظر رویه‌ای (تکنیک‌های تحلیلی) و نظریه‌ای- اندیشه‌ای، تفاوت‌ها و تشابهاتی در یافته‌های پژوهش وجود دارد. در همین راستا، همسویی و هم‌راستایی تکنیک‌های تحلیلی این پژوهش با پژوهش‌های انجام‌شده (میرنجف و همکاران، ۱۳۹۷ و ۱۳۹۶؛ پریزادی و همکاران، ۱۳۹۶؛ زالی و همکاران، ۱۳۹۵؛ بزاززاده و همکاران، ۱۳۹۳؛ رهنما و همکاران، ۱۳۹۷) نشان می‌دهد که برای واکاوی و احصاء پیشران‌های کلیدی، از نرم‌افزار میک‌مک و به‌منظور تحلیل و تدوین سناریوهای توسعه‌ی فضایی در مناطق روستایی، از نرم‌افزار سناریوویزارد استفاده شده است. در همین چارچوب، ازمنظر نظریه‌ای-اندیشه‌ای، رویکرد و رهیافت غالب در پژوهش بر بهره‌گیری از نظریات، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فضایی راهبردی نهادگرا، حکمروایی منطقه‌ای (فضایی) مبتنی بر رهیافت توسعه‌ی پایدار و سناریونگاری فضایی مبتنی است که از این منظر، با پژوهش‌های انجام‌شده تفاوت محتوایی دارد. بنابراین، بهره‌گیری از تکنیک‌های تحلیلی (میک‌مک و سناریوویزارد) مبتنی بر رویکرد و رهیافت‌های مذکور (سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فضایی راهبردی نهادگرا، حکمروایی منطقه‌ای (فضایی)، رهیافت توسعه‌ی پایدار و سناریونگاری فضایی) به‌منظور طراحی و تدوین سناریوهای توسعه‌ی فضایی در سکونتگاه‌های روستایی منطقه‌ی سه آمایش سرزمین از تفاوت‌های اساسی این پژوهش با سایر پژوهش‌های دیگر است. در سایر پژوهش‌های انجام‌شده، مناطق و سکونتگاه‌های روستایی به‌صورت خاص مطالعه نشده است.

۵- منابع

- امیدی شاه‌آبادی، امید. (۱۳۹۵). *ارائه‌ی الگوی آمایش روستایی لرستان با رویکرد آینده‌نگری*. رساله‌ی دکتری رشته‌ی جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی. دانشگاه تهران.
- بزاززاده، مهدی؛ داداش‌پور، هاشم و مطوف، شریف. (۱۳۹۳). «بررسی و تحلیل عوامل کلیدی مؤثر بر توسعه‌ی منطقه‌ای با رویکرد آینده‌نگاری منطقه‌ای، مطالعه‌ی موردی (استان آذربایجان غربی)». *برنامه‌ریزی فضایی*. س ۴. ش ۲ (پیاپی ۱۳). صص ۷۹-۱۰۴.
- سازمان برنامه و بودجه‌ی کشور، امور آمایش و توسعه‌ی منطقه‌ای. (۱۳۹۴). *جهت‌گیری ملی آمایش سرزمین بازنگری‌شده*. تهران.

- خلیفه، ابراهیم. (۱۳۹۵). *ارائه‌ی الگوی مدیریت برنامه‌ریزی فضایی مناطق روستایی*. رساله‌ی دکتری رشته‌ی جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی. دانشگاه تربیت مدرس.
- سعیدی، عباس. (۱۳۸۹). «پوشش ساختاری- کارکردی رویکردی نظام‌وار در مطالعات مکانی- فضایی». *جغرافیا (انجمن جغرافیای ایران)*. د جدید. س ۹. ش ۲۹.
- شوارتز، پیتر. (۱۳۹۱). *هنر دورنگری: برنامه‌ریزی برای آینده در دنیای با عدم قطعیت*. ترجمه‌ی عزیز علیزاده. تهران: نشر مؤسسه‌ی آموزش و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- صدوق، سید حسن و عباس سعیدی. (۱۳۸۵). «نظام فضایی به‌مثابه‌ی جوهره‌ی مطالعات جغرافیایی». *جغرافیا (انجمن جغرافیای ایران)*. د جدید. س ۴. ش ۱۰ و ۱۱.
- صرافی، مظفر. (۱۳۹۳). «آمایش سرزمین چپستی و چرایی». *همایش آمایش سرزمین زیربنای توسعه*. تهران.
- _____ (۱۳۹۴). «از گزفهمی تا گزراه». *ویژه‌نامه‌ی شرق و همایش توسعه‌ی منطقه‌ای*.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، امور آمایش و توسعه‌ی منطقه‌ای. (۱۳۸۳). *ضوابط ملی آمایش سرزمین*. تهران.
- پریزادی، طاهر؛ سوران، مصطفوی صاحب و سمیه شاه‌محمدنژاد. (۱۳۹۶). «آینده‌نگری نظام سکونتگاهی در برنامه‌ریزی سناریومبنا؛ بهبود برنامه‌ریزی و آمایش منطقه‌ای، مورد مطالعه: استان اصفهان». *آمایش سرزمین*. د ۹. ش ۱. صص ۸۱-۱۱۰.
- رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا و علی بدری. (۱۳۹۱). *بنیان‌های نظریه‌ای الگوی توسعه‌ای روستای نمونه*. رشت: انتشارات استاندارد گیلان.
- فراستخواه، مقصود. (۱۳۹۵). *روش تحقیق کیفی در علوم اجتماعی با تأکید بر نظریه برپایه‌ی گراند تئوری (GTM)*. تهران: نشر آگاه.
- لیندگرن، مائس و هانس باند هولد. (۱۳۹۰). *طراحی سناریو: پیوند بین آینده و راهبرد*. ترجمه‌ی عبدالعزیز تاتار. تهران: نشر مؤسسه‌ی آموزش و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- رهنما، محمدرحیم؛ شاکرمی، کیان و حامد عباسی. (۱۳۹۷). «شناسایی و تحلیل پیشران‌های مؤثر بر توسعه‌ی منطقه‌ای استان البرز با رویکرد برنامه‌ریزی سناریومبنا». *آمایش سرزمین*. د ۱۰. ش ۱. صص ۱۶۶-۱۹۹.
- مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن. (۱۳۹۵).

- سازمان برنامه و بودجه‌ی کشور. (۱۳۹۳). **منطقه‌بندی مناطق نه‌گانه‌ی آمایش سرزمین**.
- مهندسین مشاور نقش جهان پارس. (۱۳۹۴). **طراحی الگو و تدوین راهبردهای کاهش عدم تعادل‌های استانی**. کارفرما: سازمان برنامه و بودجه‌ی کشور.
- میرنجف، موسوی؛ قادری، رضا؛ تقیلو، علی‌اکبر و فاطمه‌السادات کهکی. (۱۳۹۷). «تدوین سناریوهای تحقق‌پذیری آمایش سرزمین، مطالعه‌ی موردی: استان خراسان رضوی». **آمایش سرزمین**. د ۱۰. ش ۱. صص ۶۵-۹۱.
- میرنجف، موسوی؛ جلالیان، اسحاق و فاطمه‌السادات کهکی. (۱۳۹۶). «تدوین سناریوهای عوامل مؤثر بر توسعه‌ی گردشگری استان آذربایجان غربی با استفاده از سناریویوزارد». **فصلنامه‌ی گردشگری شهری**. د ۴. ش ۳. صص ۴۹-۶۲.
- زالی، نادر و مسعود زمانی‌پور. (۱۳۹۵). «ارائه و پیاده‌سازی یک مدل جدید برای سناریوسازی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای، موردشناسی: استان مازندران». **جغرافیا و آمایش شهری- منطقه‌ای**. ش ۱۸. صص ۱-۲۴.
- زالی، نادر و آناهید پورسهراب. (۱۳۹۶). «آینده‌نگاری توسعه‌ی منطقه‌ای با رویکرد تلفیقی سناریونویسی و مدل تحلیلی سوات، مطالعه‌ی موردی: استان گیلان». **برنامه‌ریزی و آمایش فضا**. د ۲۱. ش ۳. .
- بلیکی، نورمن. (۱۳۹۳). **طراحی پژوهش‌های اجتماعی**. ترجمه‌ی حسن چاوشیان. چ ۹. تهران: نشر نی.
- داداش‌پور، هاشم؛ رفیعیان، مجتبی و محمدرضا حق‌جو. (۱۳۹۶). «بایستگی به‌کارگیری مفهوم عقلانیت در برنامه‌ریزی فضایی راهبردی». **برنامه‌ریزی و آمایش فضا**. د ۲۲. ش ۱. .
- درویشی، هدایت؛ رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا؛ رحمانی، بیژن؛ صرافی، مظفر و حامد آتشک. (۱۳۹۷). «تحلیل عوامل اثرگذار بر ناکارآمدی نظام سیاست‌گذاری آمایشی در مناطق روستایی ایران». **پژوهش‌های برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه فردوسی مشهد** (پذیرش و درنوبت چاپ).
- درویشی، هدایت؛ اکبری، مجید و تینا احترامی. (۱۳۹۷). «شناسایی و اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر نارسایی‌های نظام سیاست‌گذاری توسعه‌ی منطقه‌ای در ایران: ارائه‌ی مدل ساختاری-تفسیری». **مجلس و راهبرد**. د ۲۵. ش ۹۶. صص ۲۳۷-۲۶۴.

- Sue Kidd (2007) Towards a Framework of Integration in Spatial Planning: An Exploration from a Health Perspective; Journal Planning Theory & Practice, Volume, Pages 161-181
- Garry D. Peterson, Graeme S. Cumming, And Stephen R. Carpenter. (2003); “Scenario Planning: A Tool For Conservation In An Uncertain World” Conservation Biology, Volume 17, No. 2
- Godet, M., Durand, P. H., & Gerber, A. (2008). Strategic foresight la prospective use and misuse of scenario building. Paris: Lipsor working paper.
- Jakub S, DUFHODX RYia, Factors Affecting Development of Rural Areas in the Czech Republic: A Literature Review, Volume 220, 31 May 2016, Pages 496-505
- Louis Albrechts (2006), in strategic spatial planning? Some evidence from Europe and Australia, Environment and Planning A 2006, volume 38, pages 1149 – 1170.
- OECD (2014), Towards a New Role for Spatial Planning, OECD Publications, Paris.
- OECD (2015), The New Rural Paradigm: Policies and Governance, OECD Publications, Paris
- Peterson, G. D., Cumming, G. S., & Carpenter, S. R. (2003). Scenario planning: a tool for conservation in an uncertain world. Conservation biology, 17 (2), 358-366.
- Porter, M. E. (1985), Competitive advantage: creating and sustaining superior performance New York, Google Scholar.
- Sue Kidd (2007) Towards a Framework of Integration in Spatial Planning: An Exploration from a Health Perspective, Planning Theory & Practice, 8:2, 161-181
- Volkery, A., & Riberio, H. (2009). Scenario planning in public policy: understanding use, impacts and the role of institutional context factors. Technological forecasting & social change, 76, 1198-1207.
- Zhenshan Yang, Pu, Jianming Cai Hao: (2014). Economic clusters: A bridge between economic and spatial policies in the case of Beijing. J. cities..06.005